

PROBLEME PRIVIND ARHITECTURA MOLDOVEI ȘI A ȚĂRII ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XIV-LEA*

VIRGIL VĂTĂȘIANU

În cele ce urmează doresc să fac câteva observații și să aduc câteva precizări în legătură cu două monumente de arhitectură, ambele prezentând cazuri excepționale și izolate.

Primul monument asupra căruia am să mă opresc este biserica Sf. Nicolae din Rădăuți. Partea veche a clădirii se compune din pronaos și naos (fig. 1–3), fiecare din aceste încăperi fiind împărțită prin stilpi în trei nave, acoperite cu bolti semicilindrice ușor frînte. La fel sînt frînte și toate arcurile, arcul triumfal, ca și arcadele laterale din naos și pronaos. În nava centrală, boltile – prevăzute și cu dublouri – sînt așezate pe direcția axei principale, iar în navele laterale pe direcția axelor transversale. Deasupra colateralilor din naos se găsesc mici încăperi („tai-nițe”), prevăzute cu bolti semicilindrice pe axa longitudinală, deci paralele cu bolta navei centrale, menite să neutralizeze împingerile laterale ale acestora din urmă. Acest sistem de bolti este specific și hotărîtor pentru explicarea provenienței tipologice a clădirii. Mai puțin caracteristic e sanctuarul, format dintr-o încăpere dreptunghiulară – acoperită și ea cu o boltă semicilindrică ușor frîntă – de care se leagă nemijlocit o absidă semicirculară, acoperită cu o semicalotă. Privită din interior, biserica din Rădăuți este o biserică, lipsită însă de ferestre la nava centrală; din exterior ea apare ca o biserică-hală (adică cu nave egal de înalte), cu acoperiș unitar.

Elementele de decor plastic (pietrăria de la portaluri și ferestre) aparțin – ca și exonartexul – perioadei lui Alexandru Lăpușeanu și prin urmare nu depun mărturie cu privire la originea tipologică a clădirii.

În legătură cu problema acestei origini, Paul Henry¹ a avut meritul să atragă atenția asupra caracterului specific cistercian al navelor și al sistemelor de boltire, referindu-se la structura realizată în Burgundia (tipul denumit Clairveaux II), păstrată la biserica din Fontenay (1147).

Se pune însă întrebarea – rămasă fără răspuns – cînd și pe ce cale a putut ajunge acest sistem constructiv în Moldova? În privința aceasta se pot face în prezent următoarele constatări: tipul Clairveaux II apare în Elveția² la bisericile mănăstirilor cisterciene din Bonmont (pe la 1150, fig. 5) și Hautrive (în documente se pomenește aici o „ecclesia constructa” în 1162). Biserica din Bonmont prezintă și particularitatea că tustrele navele poartă un acoperiș unic, în două ape, la fel cu cel din Rădăuți. În Austria, modelul de la Fontenay a fost imitat în biserica cisterciană din Viktring (1132–1202). Această structură se regăsește în continuare în diferite districte austriece, semnalate fiind bisericile din Kranichberg, Rems, Deutsch-Griffen, Schwanberg, Edelschrott, Piber, Kommern și la biserica parohială considerată romanico-tirzie (deci către mijlocul secolului al XIII-lea) din Thunau³. Dar despre răspîndirea acestui tip mai departe spre răsărit nu avem, la ora actuală, nici o cunoștință. Bisericile ordinului cistercian cunoscute din Ungaria⁴ (Bélapátfalva) și Transilvania⁵

(Cirța), ca și cele din Polonia⁶, mult mai numeroase, se deosebesc prin sisteme de boltire mai evolute, derivate din variantele cisterciene denumite Pontigny III și Cîteaux III⁷.

Lăsînd la o parte elementele proprii cultului ortodox (sanctuarul semicircular, separarea pronaosului de naos), pe care le va fi introdus meșterul constructor la cererea ctitorului și a autorităților eclesiastice, elementele specific cisterciene ridică o problemă dificilă cu privire la datare. Ele ne obligă să datăm biserica cît mai aproape de modelele cele mai învecinate. Actualmente prevalează părerea că biserica ar fi din vremea lui Bogdan (1359–1365), primul voievod înmormîntat aici⁸. Se pune însă întrebarea dacă Bogdan va fi avut posibilitatea să aducă meșteri din Austria sau dacă se vor putea descoperi în viitor monumente intermediare în Slovacia, Polonia sau în Maramureș. Seducătoare pare deocamdată și ipoteza de a încerca să împingem și mai înapoi în timp datarea bisericii din Rădăuți, dar un răspuns la această întrebare l-ar putea eventual da numai un sondaj arheologic.

În continuare, doresc să reiau problema bisericii din mănăstirea Negru Vodă din Cîmpulung-Muscel. Pornind de la teza care atribuia fundațiile (fig. 4) unei basilici romanice⁹, mă pronunțasem împotriva exactității relevului¹⁰, fiindcă un asemenea plan nu corespunde unei astfel de clădiri. Punerea în valoare a actului de danie din anul 6860 (=1351/2) păstrat în transept¹¹ – deși nu se referă la întemeiere, menționînd doar o donație făcută bisericii de către Nicolae Alexandru Voievod – împreună cu prezența mormintului acestuia (1364) m-a determinat să-mi verific părerea negativă asupra planului, admitînd exactitatea, dar cu condiția de a nu-l mai considera ca aparținînd unei basilici romanice, ci unei construcții gotice mature, unei biserici-hală cu deambulator în jurul sanctuarului, avînd șapte laturi dintr-un dodecagon. Ca particularități trebuie semnalate mai întîi dimensiunile inegale ale traveelor și apoi lipsa contraforturilor. Ca adaptări cultului ortodox se explică peretele despărțitor dintre pronaos și naos și cei doi pereți subțiri de pe latura răsăriteană, mențiți să separe încăperea altarului de proscomidia și veșmîntar.

(1963), p. 3 și urm.; cf. și comentariul lui V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, p. 116.

⁶ Zygmunt Swiechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław, 1963.

⁷ O mențiune merită totuși biserica fastei mănăstiri dominicane din Banská Stavnica (sec. XIII) din Slovacia, dar interiorul se pretinde că ar fi fost inițial tăvănit și să boltile actuale ar fi abia opera secolului al XVII-lea, cf. „Súpis pamiatok na Slovensku”, I, Bratislava, 1967, p. 70–72.

⁸ Pentru o datare în epoca lui Bogdan I, s-au pronunțat: M. Kogălniceanu, *Cercetări critice cu privire la istoria românilor*, „RIAF”, XIII (1912), p. 103, 106; Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, „BCMI”, XVIII (1925), p. 159–160; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale... I*, p. 302; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 123; Dumitru Năstase, în *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 183. Pentru o datare în vremea lui Alexandru cel Bun au pledat Iorga-Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 44 și Paul Henry, *op. cit.*, p. 47.

⁹ V. Drăghiceanu, „BCMI”, X–XVI (1917–1923), p. 21; N. Ghika-Budești, „BCMI”, XX (1927), p. 122–123; Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii... I*, p. 118–119; V. Drăghiceanu, *Despre mănăstirea Cîmpulung. Jurnalul săpăturilor*, „BOR”, LXXXII (1964), p. 284–335; *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 109–110.

¹⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale... I*, p. 130–131.

¹¹ *Documenta Romaniae Historica*, B. *Țara Românească*, I, București, 1966, nr. 2, p. 11; Pavel Chihai, *Date în legătură cu biserica vechei curți domnești din Cîmpulung-Muscel*, „BOR”, LXXIX (1961), p. 1033, 1041; idem, *Monuments romans et gothiques du XIII-e au XVI-e siècle en Valachie*, „RRHA”, V (1968), p. 46–47.

* Comunicare prezentată în ședința din 10 decembrie 1971 a Secției a XIII-a a Academiei R. S. România. O variantă în limba germană a acestui text va apărea în „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art”.

¹ Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle*, Paris, 1930, p. 42.

² Joseph Gantner, *Kunstgeschichte der Schweiz*, II. *Die gotische Kunst*, Frauenfeld, 1947, p. 16, 24–27.

³ Richard Kurt Danin, *Zur Kunstgeschichte Österreichs*, Wien, 1951, p. 117–118.

⁴ Virgil Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, București, 1966, p. 97 și urm. (cu bibliografie).

⁵ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 99 și urm.; idem, în *Istoria artelor plastice în România*, I, București, 1968, p. 131–132; Entz Géza, *Le chantier cistercien de Kerk* (Cirța), „Acta historiae artium Academiae Scient. Hung.”, IX

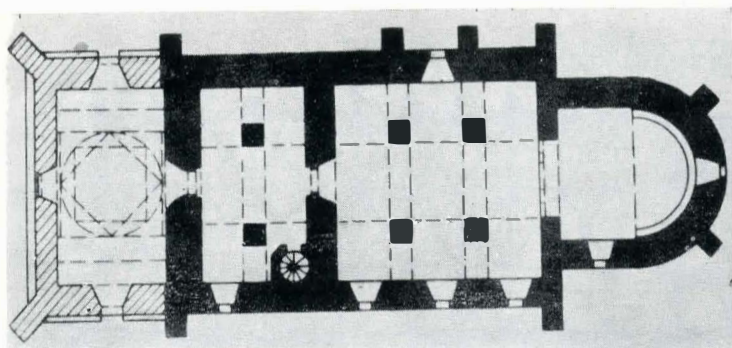

Fig. 1. Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, plan.

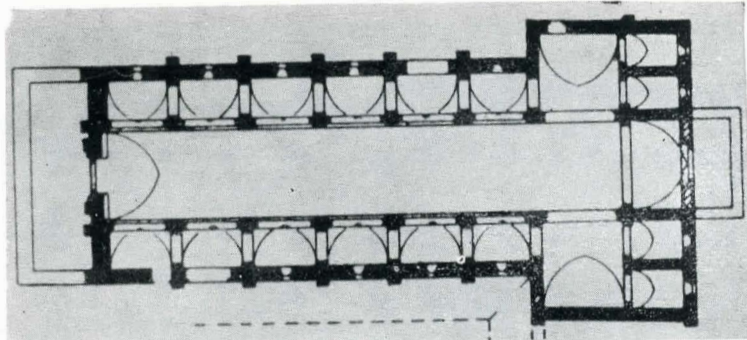

Fig. 4. Biserica cisterciană din Bonmont, plan.

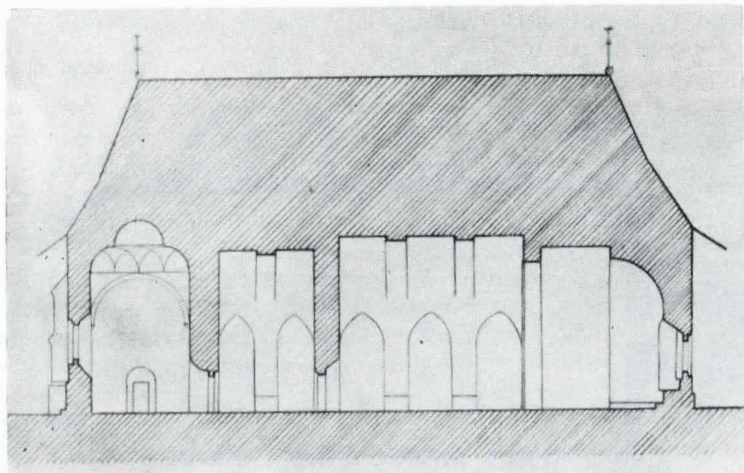

Fig. 2. Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, secțiune longitudinală.

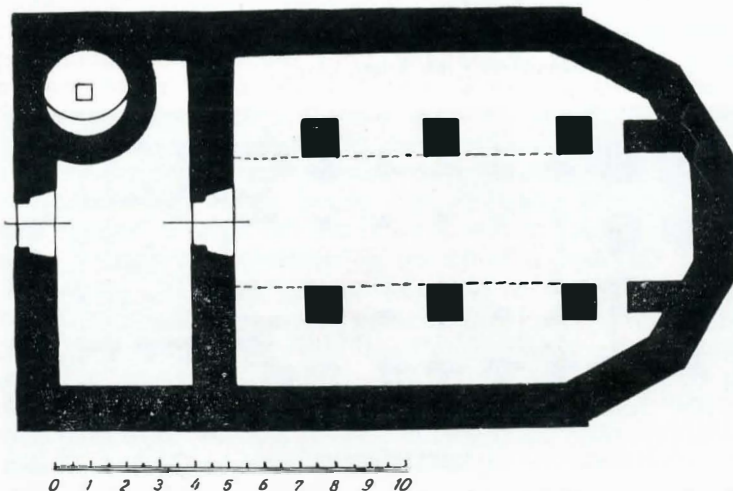

Fig. 5. Planul primei biserici din incinta mănăstirii Negru Vodă, din Cîmpulung Muscel.

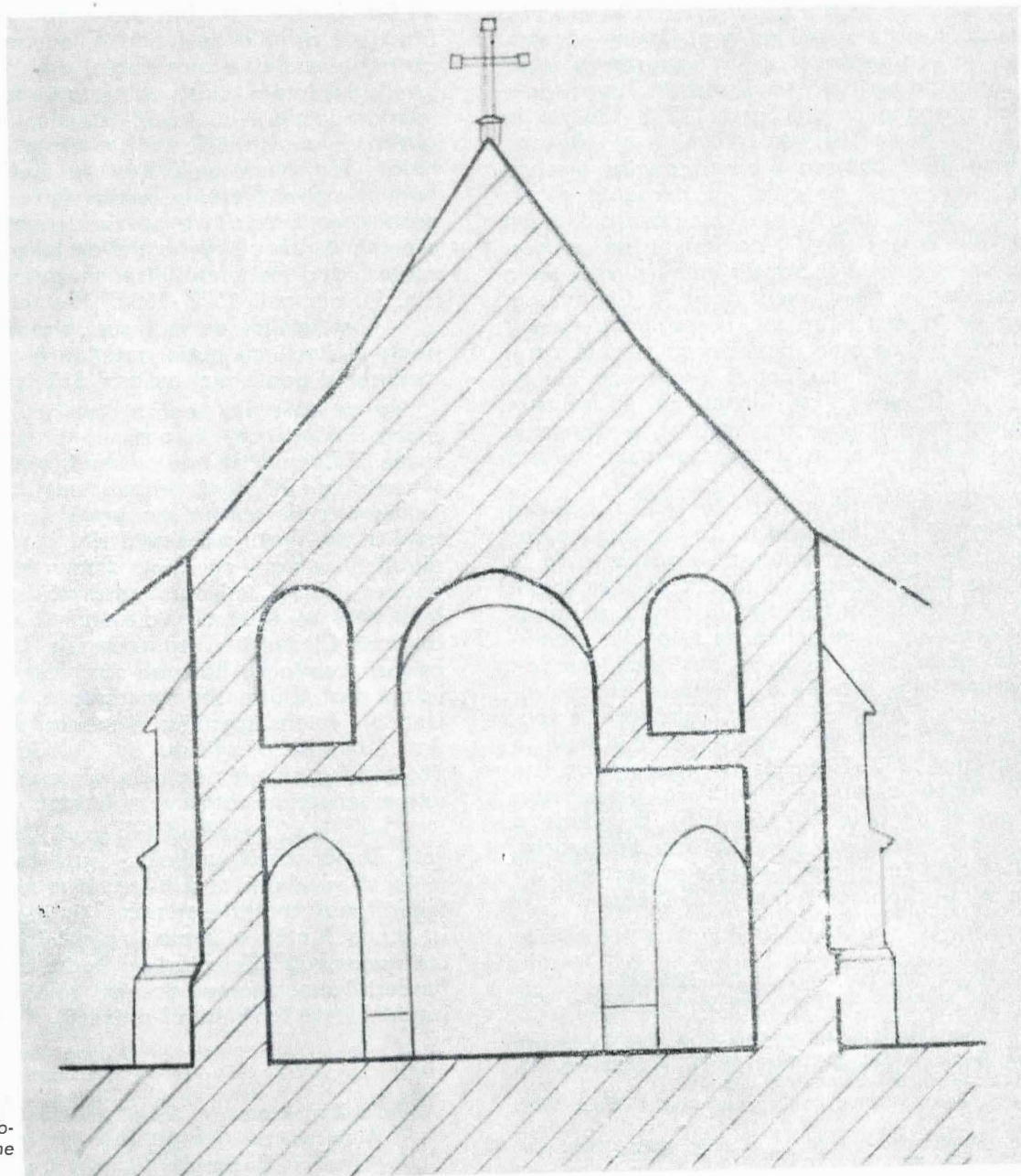

Fig. 3. Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, secțiune transversală.

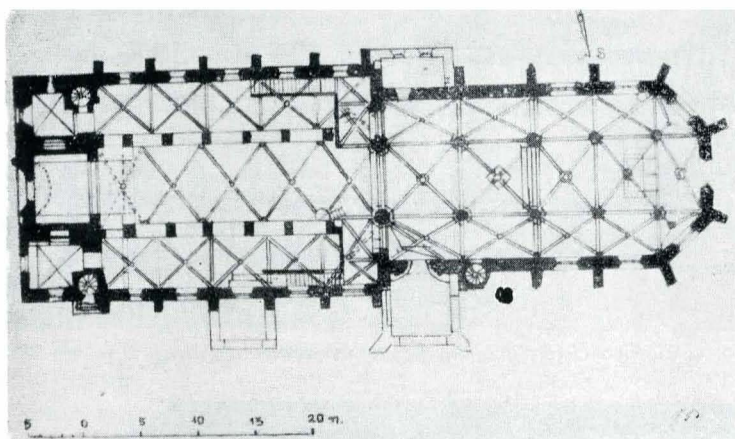

Fig. 6. Biserica evanghelică din Sebeș, plan.

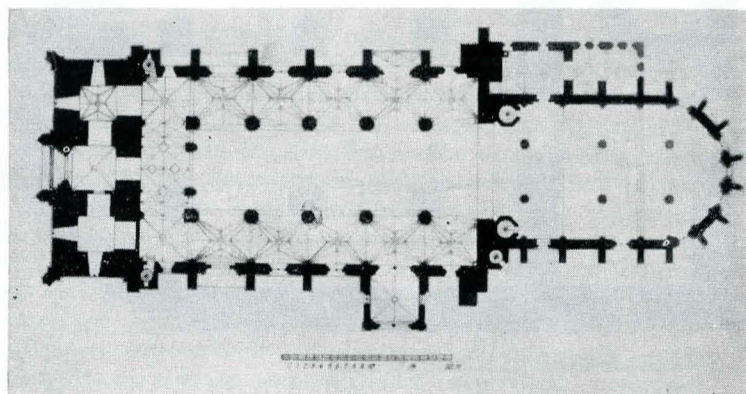

Fig. 7. Biserica Neagră din Brașov, plan.

Lăsând aceste adaptări pentru cultul ortodox la o parte, considerându-le ca pe niște soluții ad-hoc, rămâne să căutăm răspunsul la întrebarea privitoare la proveniența schemei de bază. Coruri de tip hală se găsesc în Transilvania numai la biserica evanghelică din Sebeș (1361–1382) și la Biserica Neagră din Brașov (sfârșitul secolului al XIV-lea), ambele¹² mai târziu decât datarea propusă pentru biserica din Cîmpulung, prezentînd, de altfel, și deosebiri planimetrice: corul din Sebeș (fig. 6) are cinci laturi dintr-un octogon, iar cel din Brașov (fig. 7) nouă dintr-un poligon cu 16 laturi. La ambele biserici transilvănene dimensiunile traveelor variază, dar în sens invers decât la Cîmpulung. Ele se scurtează de la vest către est. Dispoziția e menită să creeze celui care se apropie impresia ca și cînd corul ar fi mai mare, deoarece iluzia optică sugerează identitatea dimensiunilor traveelor. La Cîmpulung, în schimb, traveele se lungesc de-a lungul axei vest-est, o dispoziție care, din punct de vedere optic, dezavantajează impresia spațială.

Cu un cor-hală a fost înzestrată pe la 1400 și biserica parohială din Belváros¹³, în Budapesta, dar analogii apropiate și din punct de vedere cronologic se găsesc abia în Austria, la biserica abăției benedictine din St. Lambrecht (fig. 8). Asemănarea include și heptagonul corului și raportul neorganic al acestuia cu perechea de stilpi din vecinătate. Pe de altă parte însă, clădirea austriacă este de dimensiuni impozante și e înzestrată, firește, și cu contraforturi. Datarea bisericii abătiale din St. Lambrecht e ipotetică. R. K. Donin¹⁴ încadrează zidirea corului-hală a acestei biserici în anii 1330–1359, iar W. Buchowiecki¹⁵ în anii 1339–1359. Ambii autori consideră ca predecesori corul-hală al capelei de pelerinaj din Enns, o ctitorie a minorităților, și cel al bisericii de pelerinaj din Pöllauberg, datate de R. K. Donin în prima jumătate a secolului al XIV-lea¹⁶, iar de W. Buchowiecki¹⁷ prin 1325 (Enns) și 1339 (Pöllauberg).

¹² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...*, p. 222, 228–229.

¹³ A Magyarországi művészet története, Budapest, 1956, p. 188, fig. 123.

¹⁴ R. K. Donin, *Bettelordenskirchen in Österreich. Zur Entstehung der österreichischen Gotik*, Baden bei Wien, 1935, p. 338, fig. 47, 49–50; idem, *Zur Kunstgeschichte Österreichs* 9 p. 143.

¹⁵ W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen Österreichs*, Wien, 1952, p. 243–245.

¹⁶ R. K. Donin, *Bettelordenskirchen...*, p. 194, 338; idem, *Zur Kunstgeschichte...*, p. 144, 171.

¹⁷ W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen...*, p. 236, 242–243.

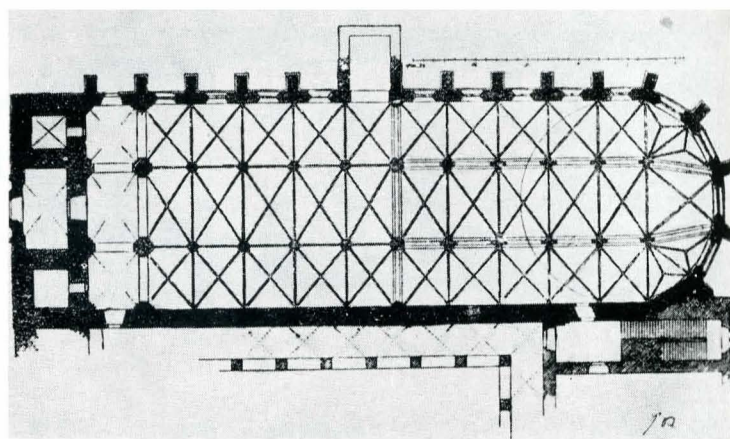

Fig. 8. Biserica abăției benedictine din St. Lambrecht, plan.

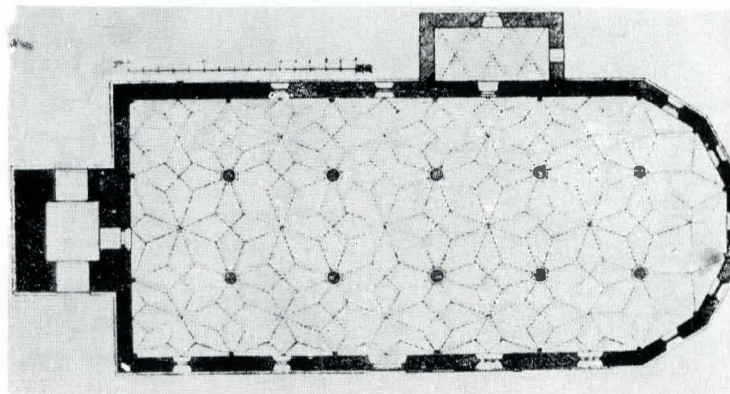

Fig. 9. Biserica parohială din Schlading, plan.

Dat fiind că din biserica cîmpulungeană nu s-au păstrat decît zidurile de fundație, nu ne putem pronunța nici asupra elevației, a morfologiei arhitectonice și nici asupra învelișului intern. Lipsa contraforturilor ar pleda pentru un interior acoperit cu tavan (cum se întîlnește în perioada gotică la construcțiile mai modeste, nu însă la bisericile-hală); dar dimensiunile mici nu exclud nici folosirea unor bolti pe ogive. Prezența boltilor fără contraforturi ar explica prăbușirea bisericii cu ocazia cutremurului din 1628¹⁸. Un exemplu tardiv al unei astfel de biserici-hală boltite și fără contraforturi ne oferă biserica parohială din Schlading (fig. 9), din anii 1522–1532¹⁹. Pe temeiul acestor analogii și a observațiilor de mai sus, biserica din Cîmpulung nu poate fi decît cu puțin anterioară primei mențiuni documentare și poate nici nu era încă terminată la acea dată.

Pe ce cale s-a realizat contactul cu arhitectura austriacă rămîne încă o enigmă, dar prezența unei populații catolice în Cîmpulung este atestată încă din secolul al XIII-lea (intemeierea Bărației, probabil minorite, apoi a Cloașterului dominican, acesta din urmă înainte de mijlocul secolului al XIV-lea). Importante sînt și relațiile bune ale domnitorilor munteni cu Curia Romană, după cum se poate deduce dintr-o scrisoare adresată în 1327 de către papa Ioan XXII lui Basarab Voievod²⁰ și din alta, datată 1345, a papii Clement VI către regele Ungariei²¹. S-ar putea ca însăși soția lui Basarab să fi fost catolică și sigur catolică a fost Clara, soția a doua a lui Nicolae Alexandru. Una din fetele acestuia, Elisabeta, se căsătorise cu palatinul Ungariei, Ladislau de Opolia (Oppeln). Se poate deci afirma că premise care să faciliteze relații cu șantierul mănăstirilor catolice au existat.

Cele două monumente, unul din Moldova, altul din Țara Românească, ambele – fapt semnificativ – de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, sînt martorii unor relații cu feudalismul central-european și, implicit, cu catolicismul, în concordanță cu unele împrejurări politice cunoscute și din documente. Cercetările viitoare ar trebui deci să aprofundeze cunoașterea acestor relații politice precum și însemnătatea lor cultural-artistică.

¹⁸ V. Drăghiceanu, in „BCMI”, X–XVI (1917–1923), p. 21.

¹⁹ W. Buchowiecki, *Die gotischen Kirchen...*, p. 379.

²⁰ Hurmuzaki, *Documente*, I-1, nr. 476, p. 600–601.

²¹ *Ibid.*, nr. 551, p. 697–698.